

рифмами сложенный...». Цей аспект творчості свт. Йоана Максимовича залишився поза увагою літературознавців, тож і досі очікує на своїх дослідників.

Svitlana Zhuravlyova

**THE SYMBOLIC SPACE OF BYZANTIUM LITURGY
IN THE BOOK OF ARCHBISHOP JOAN
MAKSYMOVYCH «THE ALPHABET GATHERED
AND ARRANGED WITH THE RHYME»**

In the article the influence of liturgical tradition on Archbishop Joan Maksymovych's book «The Alphabet Gathered and Arranged with the Rhyme» has followed by the example of his poems collection «Liturgy», where the author shows his opinion about the main role of Eucharist Sacrament in the life of Christian. The author considers that Eucharist Sacrament plays the main part in a dialog between the Supreme and a human.

Олена Дзюба

**ГРИГОРІЙ САВИЧ СКОВОРОДА
ТА ВАСИЛЬ ТОМАРА: ЕПІЗОД ЗІ ВЗАЄМИН
УЧИТЕЛЯ І УЧНЯ**

У статті проаналізовано взаємини Григорія Сковороди та його учня Василя Томари. Зазначено внесок учителя у формування особистості свого учня та його подальшу долю.

Епістолярна спадщина козацького старшинського середовища XVIII ст. уможлиблює реконструкцію родинного життя, побутування таких усталених моральних категорій, як вдячність батькам та вчителям, відданість родині, підтримка друзів та земляків. Однією з цікавих ілюстрацій взаємин між учнем та вчителем є, зокрема, й обговорюване далі листування Григорія Сковороди та його учня Василя Томари. Факт учителювання Григорія Сковороди в родині Стефана Томари детально висвітлено у дослідженні Леоніда Махновця¹, проте особистості самого учня, Василя

¹ Махновець Л. *Григорій Сковорода*. – К., 1972.

Томари, тут присвячено менше уваги. Що ж до відомого старшинського роду Томар, то його засновником був вихідець із Греції Іван Томара, який, імовірно в середині XVII ст., оселився у Переяславі. Він виконував доручення наказного гетьмана Якіма Сомка й гетьмана Петра Дорошенка, збирав індуктний збір² і невдовзі став одним із впливових і багатих людей Гетьманщини. Його нащадки накопичили великі земельні володіння у Переяславському полку, займали полкові та сотенні уряди. Зокрема Стефан Васильович, у родині якого вчителював Сковорода, був сином бунчукового товариша Василя Степановича, який загинув під час Кримського походу 1736 р., та німкені баронеси Єлизавети фон Брінкен з Прибалтики, племінниці російського генерала Карла Евальда Ренне³. Своєю чергою, Стефан одружився з Ганною Кочубей, онукою Василя Леонтійовича Кочубея й Анастасії, дочки гетьмана Данила Апостола. Ганна вийшла заміж за Стефана Томару без батьківського благословення, за що той позбавив її спадщини і «виключив» із числа своїх дітей⁴. Стефану належало понад десяток містечок, сіл і хуторів на Переяславщині, здобутих почасти шляхом захоплення козацьких земель та перетворення козаків на підданих, про що свідчать тривалі судові тяжби. До цієї маєтності належало й село Коврай, куди 1753 р. прибув за рекомендацією київського митрополита Тимофія Щербацького студент богослов'я Києво-Могилянської академії Григорій Сковорода для навчання Стефанового сина Василя.

Принагідно варто додати, що в родині Томарів цінували освіту: тітка Василя Феодосія, одружена в першому шлюбі з Григорієм Фридриковичем, сином пасинка гетьмана Івана Мазепи, а в другому – зі Стефаном Леонтовичем, відправила своїх трьох синів на навчання до Кенігсберзького університету, куди вони записалися в 1751 р.

Домашнє вчителювання було традиційним підробітком незможних студентів Академії. Академічне начальство надавало їм відпустку, впродовж якої вони, вчителюючи приватно чи в школах, могли здобути кошти для продовження власних студій. Як пише біограф і приятель Сковороди Михайло Ковалинський, Стефан Томара уклав угоду зі студентом на один рік, після чого, за словами

² Модзалевський В. Л. *Матеріали до «Малороссийского родословника»*. – Вип. 1: *Томари*. – К., 1996. – С. 6.

³ Там само. – С. 9.

⁴ Батько Ганни, полтавський полковник В. В. Кочубей, у своєму заповіті 1743 р. писав, що «выреченная дочь моя Анна своевольно на людское дому моего и фамилии осужденіе безпорядочно за Стефаном Томарою из дому моего безжала», за що була позбавлена спадщини й «из числа дѣтей наших выключена». Перед смертю батько прощав її й повертав у родину, але без всякого спадку, й забороняв «турбовать дѣтей моих», які успадкували його маєтності (Российский государственный архив древних актов. – Ф. 1445, оп. 1, д. 2. – Л. 5).

того-таки Ковалинського, вчитель «почав плекати серце молодого свого вихованця, розглядаючи природні його нахили, допомагати лише природі у вирощуванні, спрямуванням легким, ніжним, невідчутним, а не дочасно обтяжувати його розум наукою, – і вихованець прив'язався до нього внутрішньою любов'ю»⁵. У цьому проглядаються виховні засади Сковороди, який проповідував принцип розвитку природних нахилів, усвідомлення людиною властивої собі «сродної праці», що приносить насолоду. Але один випадок, як згадує Ковалинський, порушив гармонію взаємин учня й вчителя. Коли Сковорода запитав хлопця, «як він думає про те, що говорили, вихованець у тому випадку відповів йому неналежно. Сковорода заперечив йому, що він мислить як свиняча голова»⁶. Коли про це довідалася мати учня, то змусила чоловіка відмовити Сковороді. Ковалинський писав, що Стефан Томара з погордою ставився до Сковороди, але фраза, яку на прощання він нібито йому сказав («Вибач, мій пане. Мені тебе шкода!»⁷), свідчить радше про повагу й симпатію.

На початку 1754 р. Сковорода покинув маєток Томар, спершу зупинившись у одного переяславського сотника, а далі, на початку січня 1755 р., здійснивши подорож до Москви, де побував у Троїце-Сергієвому монастирі й на початку 1756 р. повернувся до Переяслава⁸. Власне тоді, за свідченням Ковалинського, Стефан Томара повторно запросив Сковороду в Коврай, прийняв його люб'язно й просив бути другом і вчителем синові. На цей раз Сковорода затримався в Томари аж до 1759 р. Леонід Махновець розцінював цей період життя філософа як «трагедію, страшну втрату часу і життя, бо він міг би сіяти розум і знання цілій когорті молоді усіх станів, а не навчати одного панського синка»⁹. Натомість, схоже, сам Сковорода не сприймав своє тривале перебування в Коврай аж так трагічно. Він заприятелював із господарем, полюбив свого вихованця, мав можливість писати. Зокрема саме тут започатковано збірку «*Сад божественних пісень*», у тому числі створено вірш «*De libertate*».

Що ж до Василя Томари, Стефанового первістка, то він народився першого січня 1746 або 1747 р. На день його 12-ліття Сковорода написав латиною вірш, в якому обігрується час народження хлопця – перше січня:

Круг годовий довершився і знов розпочався. Сьогодні
Маємо першу добу, року нового почин,
Доля судила тобі, обдарований хлопче Василю,

⁵ Григорій Сковорода. *Твори*: У 2 т. – К., 2005. – Т. 2. – С. 383.

⁶ Там само. – С. 384.

⁷ Там само.

⁸ Махновець Л. *Григорій Сковорода*. – С. 127.

⁹ Там само. – С. 129.

В цей народитися день. Добра то провість тобі.
 Першим ти пагонцем, хлопче, на світ от батьків народився,
 Першим чеснотою скрізь, перший і славою будь.

Сковорода нагадував учневі євангельську сентенцію «Кому багато дано, з того багато спитається» словами:

Як багато тобі доручив сотворитель,
 Згодом немало і сам схоче від тебе узять.
 Отже, науки і всякої праці берись, не цурайся,
 І не з наймення лише, будь і ділами Василь¹⁰.

Хлопець і справді не цурався «науки і праці»: у 1760 р. його батько звертається до Генеральної військової канцелярії з проханням видати своєму синові паспорт для освітньої мандрівки за кордон – спершу до Замойської академії, далі до Відня¹¹. У чернетці паспорта по-російськи і по-латині зазначено, що намір юнака виїхати на навчання «отечеству малоросійському полезен», і рекомендовано без затримки «как туда, так и обратно в Малую Россію слѣдуючому пропуск чинить»¹². Проте в збереженій частині альбому студентів Замойської академії прізвища Томари немає. Не вдалося також простежити, чи він навчався у Віденському університеті.

Так чи інакше, але, за висловом того-таки Ковалинського, молодому Томарі «належало вступити в інше коло вправ, гідних його становища в світі і роду»¹³. Кар'єрі Василя сприяли родинні зв'язки з Кочубеями й Безбородьками, а згодом, уже за Олександра I, він підтримував тісні зв'язки з сином Кирила Розумовського Олексієм.

Кар'єрне просування було започатковане 1769 р., коли юнак у ролі перекладача виїхав за кордон, до Австрії та Італії, разом із улюбленцями Катерини II братами Орловими (ті подорожували під прізвищем Островових). Судячи з листа, написаного французькою мовою (12 травня 1769 р.) з Венеції віце-канцлеру Олександрю Голіцину, Василь Томара виконував у цій поїздки й певні секретні функції, зокрема збирав інформацію про готовність греків підтримати Росію на випадок війни з Туреччиною. Зі згаданого листа випливає, що він передав російському резидентові у Венеції, маркізу Маруцці, таємний шриффт. Звідси ж видно, що ця подорож до Італії була не першою: Томара пише, що в Трієсті «відновив» знайомство з архимандритом і константинопольським екзархом

¹⁰ Григорій Сковорода. *Повне зібрання творів*: У 2 т. – К., 1973. – Т. 1. – С. 101.

¹¹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 51, оп. 1, спр. 2137. – Арк. 1.

¹² Там само. – Арк. 2.

¹³ Григорій Сковорода. *Твори*: У 2 т. – Т. 2. – С. 388.

о. Дамаскіном – «ревностным приверженцем России»¹⁴, якого називав «человеком весьма просвещенным». Є в листі й скарги: «Я терплю во всем недостаток. Маркиз Маруцци отказал мне в деньгах под обеспечение двух третей моего жалованья»¹⁵. Та все-таки Італія відіграла неабияку роль у приватному житті Томари. Зокрема, очевидно, саме тут він знайшов дружину Єлизавету Каламей, дочку тосканського шляхтича¹⁶.

Далі бачимо вихованця Сковороди на військовій службі. У 1783 р. він згадується як полковник при князі Григорії Потьомкіні: зокрема саме він привіз до Петербурга підписаний 24 липня 1783 р. у Георгієвську трактат про визнання кахетинським та картолинським царем Іраклієм протекторату Російської імперії¹⁷. Під час російсько-турецької війни 1787–1789 рр. Томара командував флотилією у Середземному морі, і власне до нього звертався тоді ще поручик Наполеон Бонапарт із проханням прийняти його на російську службу (і отримав відмову)¹⁸. Томара дослужився до звання генерал-майора, 1797 р. отримав чин таємного радника, став сенатором; виконував обов'язки радника російського посольства в Іспанії¹⁹. 1798 р. замінив свого родича В. П. Кочубея на посту російського посланника в Константинополі, де перебував до 1802 р., реалізуючи інструкції Павла I щодо укладення мирного договору між Росією і Туреччиною²⁰.

Упродовж усіх цих років Василь Томара не забував свого вчителя, листувався з ним, імовірно, шукав підтримки та розради в тих чи інших життєвих ситуаціях. Зокрема через свого приятеля Ковалинського Томара запрошував Сковороду поїхати разом із ним в «Грузію и Черкесскія гори», на що філософ не погодився. У листі, написаному 20 серпня 1772 р. із Харкова, Сковорода пояснює свою відмову тим, що бачить свого учня «із-за гір та рік, любить та шанує. Але бачить душею і любить нею-таки», бо «чим віддаленіше від друга, тим ближче серцем»; як він далі пише: «Цілком людину бачить той, хто бачить і серце її, і любить, хто любить думки її; любити і разом бути, і в єдності жити – все це одне»²¹. Та для цього не треба мешкати в одних стінах, оскільки ...єдність ані в тілесній подібності, ані в тій таки статті, ані в спільному даху, ні в кількості літ чи в ровесництві, ні в земляцтві, ні в одноземстві, ні в небесах, ні на землі, але у зв'язаних союзом Христової філософії серця»²².

¹⁴ Письмо В. С. Томары к князю А. М. Голицыну // Русский архив. – 1876. – Кн. 2. – С. 283.

¹⁵ Там само. – С. 284.

¹⁶ Модзалевський В.Л. *Матеріали до «Малороссийского родословника»*. – С. 24.

¹⁷ *Шереметев П.* Бонапарт и русские в 1789 году и о Заборовском // *Летопись Историко-родословного общества в Москве*. – М., 1910. – Вып. 4. – С. 16.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені Вернадського [далі – ІР НБУВ]. – Ф. 1. – Спр. 66621.

²⁰ Григорович Н. *Канцлер князь А. А. Безбородко*. – СПб., 1881. – Т. 2. – С. 405.

²¹ Григорій Сковорода. *Твори*: У 2 т. – Т. 2. – С. 348.

²² Там само.

Іншим разом у листі до Сковороди, написаному 1784 р. в Петербурзі, Ковалинський повідомляв, що вони разом з Томарою читали «*Енеїду*», перекладену «по руски й поминали Вас любезно»²³: очевидно, згадували про спільне читання латинської «*Енеїди*» з учителем. У листі від 6 березня 1788 р. Василь Томара дякував Сковороді за його лист й висловлював бажання зустрітися й пожити разом: «Вспомнишь ты, почтенный друг мой, твоего Василия, по наружности может быть и не несчастного, но внутренно болѣе имѣющаго нужду в совѣтѣ, нежели когда был с тобою. О если бы внушил тебѣ Господь пожить со мною»²⁴. Імовірно, Василю, незважаючи на успішну кар'єру, не вистачало доброго друга і поради: «Если бы ты меня один раз выслушал, узнал, то б не порадовался своим воспитанником...— писав він.— Не пожалей еще один раз в жизни удѣлить частицу твоего времени и покоя старому ученику твоему»²⁵.

Добра освіта й літературні вподобання зблизили Василя Томару з гуртком петербурзьких літераторів, куди входили Гаврило Державін, а також вихідці з України Микола Гнідич і Василь Капніст, син миргородського полковника, автор відомої «*Оди на рабство*» й таємний посол козацької старшини до Пруссії²⁶. Очевидно, через Томару та Ковалинського Капніст ознайомився з творчістю Григорія Сковороди (його вірш «*Милый чижик желтобокий*» є переспівом твору Сковороди «*Ой ти птичко жовтобока*»).

Глибоким сумом з приводу втрати друга сповнений вірш Василя Капніста «*На смерть Василя Степановича Томары*», написаний в Обухівці 5 квітня 1819 р.: «Еще удар! еще разлука! Разлука с другом, — и навек!» Поет називає Томару своїм доблесним другом, моральними чеснотами якого він захоплювався й вважав, що їх можна брати за зразок:

А я на гроб любезна друга
Приду не ток лить горьких слез,
Приду в безмолвье поучаться,
Как путь мой в вечность пролагать,
Твоим примером наставляться,
Как жить, терпеть и умереть²⁷.

Отже, листування дещо відкриває нам взаємини вчителя і учня в контексті не лише родинного, й громадського та культурного

²³ Григорій Сковорода. *Повне зібрання творів*.— Т. 2.— С. 478.

²⁴ Там само.— С. 481.

²⁵ Там само.— С. 482.

²⁶ Див. найновіше дослідження місії 1791 р. В. Капніста в Берліні з критичним аналізом попередніх праць: Дашкевич Я. *Берлін, квітень 1791 р. Місія В. В. Капніста. Її передісторія та історія* // Український археографічний щорічник. Вип. 1.— К., 1992.— С. 220 — 227.

²⁷ Капніст В. В. *Собрание сочинений*: В 2 т.— М.— Л., 1960.— Т. 1.— С. 258.

життя, де перетинаються долі різних людей, пов'язаних між собою приналежністю до єдиного етносу й культурного середовища, дає уявлення про такі цінності, як відданість дружбі, вдячність за науку і допомогу, шанування вчителів нарівні з батьками. Не випадково один з переписувачів рукописного требника (XVII ст.) записав у заупокійній молитві слідом за батьками своїх учителів — «тих которіи ма грамоты научили..., помяни господи бакаляров моих»²⁸. До таких шанобливих учнів, без сумніву, належав і вихованець Григорія Сковороди Василь Томара.

Olena Dziuba

**HRYHORIY SAVYCH SKOVORODA AND VASYL
TOMARA: PASSAGE OF THE MUTUAL RELATIONS
BETWEEN PRECEPTOR AND HIS DISCIPLE**

The article deals with the relationship between Hryhoriy Skovoroda and his disciple Vasyl Tomara. The contribution of the tutor into the formation of the personality of his scholar and his further destiny is deduced.

²⁸ ІР НБУВ. — Ф. 301, спр. 334 П. — Арк. 93 зв.